

HÂRİCÎLERİN DOĞUŞUNDA KURRÂ'NIN ROLÜ

Harun YILDIZ (*)

Özet

Bu makale, Hâricîlerin doğuşunda Kurrâ'nın rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede önce Kurrâ kavramı, semantik açıdan irdelenmiş, ardından kurrâ topluluğunun genel yapı ve özellikleri araştırılmıştır. İlk dönem İslam tarihinde ortaya çıkan siyasî olaylarda Kurrâ'nın rol ve etkinlikleri de ele alınarak, Hâricîler'le Kurrâ arasında göz ardı edilmesi mümkün olmayan ilişkiye dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hâricîler, Kurrâ', İnanç, Kabîle, Bedevîlik.

The Role of Qurrâ' in The Raising of Khâridjite Movement

Abstract

This article examines the role of Qurrâ' (those who recite the Quran) in the raising of Khâridjite movement. In this context first, the notion of the qurrâ' is discussed from point of semantics, then it is explored the general structure and characteristics of the qurrâ'. This article also analyzes the role and functions of the qurrâ' on political events in early Islamic history and points out the close relationship between the qurrâ' and khâridjites.

Key Words: Khâridjites, Qurrâ', Belief, Tribe, Tribalism.

---

*) Dr., Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi.
(e-posta: hyildiz@omu.edu.tr)

Giriş

Bütün teolojik ve felsefi akımların siyasî veya toplumsal bir temeli olduğu; dinî anlayışlar ile siyasî/toplumsal olaylar arasında yakın bir irtibat bulunduğu şeklindeki yaklaşım, artık bilim dünyasında kabul görmüş bir yaklaşımdır. Dinlerin teolojik yapısını oluşturan inanç sistemleri ile toplumların sosyo-kültürel yapıları arasında ciddi bir ilişki bulunmaktadır¹. Bu çerçevede, itikâdî ve siyasî alanlarda birer düşünce ekolü olarak görülen mezheplerin ortaya çıkışında siyasal, toplumsal, coğrafi, kültürel, psikolojik ve hatta ekonomik bir takım faktörlerden kaynaklanan bir ilişki bulunmaktadır². Bu ilişki, özellikle medeniyetlerin beşiği olarak kabul edilen Ortadoğu coğrafyasında daha bariz bir şekilde görülür. Bu coğrafyada ortaya çıkan ve gelişen İslâm kültürü de, uzun tarihsel serüveni boyunca hiçbir zaman sosyal ve siyasî çalkantıların üstünde ve onlardan bağımsız kalarak kendini tam olarak soyutlayamamış, aksine tarihinin her döneminde bu çatışma ve çalkantıların en önemli arenalarından biri görülerek varlığını sürdürmüştür³.

Benzer bir bakış açısından hareketle, Müslüman toplumlarda ortaya çıkan bir takım farklılaşmaları, yalnızca dinî sebeplerle açıklama tarzı da yeterli olmayacaktır. Esasında söz konusu probleme, toplumsal değişme ve gelişmeyi etki altına alan tüm faktörleri dikkate alarak yaklaşmak gerekir; çünkü "inanç ve eylem birliğini esas alan ve kendisini aşkın bir ilkeye bağlayan bir toplumun kargaşa ortamına sürüklenmesini tek bir sebep ve olayla açıklamak güç görünmektedir"⁴. Aynı şekilde tarihsel olayları, yalnızca tek bir sebep ve faktöre dayandırmak, bu olayların kompleks yapılarıyla bağdaşmaz. Ayrıca bu eğilim, kendi içinde pek çok mahzuru taşımakla birlikte, sosyal hadiseleri anlamamız açısından da yeterli bir donanımı bize kazandırmaz. Bu durumda hadiselerin arkasında çoğu zaman birden fazla etken bulmak mümkündür ve bu etkenlerden bazıları, diğerlerine göre daha önemli olup farklı bir özellik arz edebilir. Yine tarihsel süreç içerisinde cereyan eden toplumsal ve dinî hareketler, bir gecenin ürünü olmayıp her oluşumun tarihsel bir arka planı vardır. Bu çerçevede, toplumsal sarsıntılar, yalnızca patlama anlarında ortaya çıkmazlar, onları bir hazırlık dönemi önceler ve bu dönemde gerekli koşullar ortaya çıkar. Bu süreçte problemler birbirinin peşi sıra geldiğinden şikayet ve hoşnutsuz-

1) Â. Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İst., 1985, s. 138-203; Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev. Ali Coşkun), İnsan Yay., İst., 1993, s. 61-88; Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Çev. Battal İnalı), AÜİF. Yay., Ank., 1987, s. 17-47.

2) Geniş bilgi için bkz., Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Haz. Murat Memiş), T.C. Kültür Bakanlığı, Ank., 2002, s. 177-220; E. Ruhi Fiğlalı, "İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", *Birinci Uluslararası İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1985, s. 371-373; Hasan Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü", *Birinci Kur'an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., Ank., 1994, s. 415-421; Sabri Hizmetli, "İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hadiselerinin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD.*, XXVI, Ank., 1983, s. 653-661; Hayati Hökelekli, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", *Diyanet Der.*, XX/3, Ank., 1984, s. 27-32.

3) M. Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yay., İst., 1997, s. 9; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh, 1985, s. 1.

4) Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, İhtar Yay., Erzurum, 1995, s. 44.

luklar birikip, kin ve nefret gibi faktörler de devreye girer ve artık olayların meydana geliş için uygun bir zemin hazırlanmış olur⁵. Bu bağlamda ayrıca, yeni ortaya çıkan sosyal yapılanma ve oluşumların, geçmişlerinden koparak tamamen orijinal bir şekilde sosyal ve siyasî bir yapı ortaya koyacaklarını söylemek de mümkün değildir.

İslamiyetin gelişiyile birlikte Hz. Muhammed'in öncülüğünde ciddi bir sosyal değişim yaşayan Arap toplumunda geleneksel olan pek çok şey, ciddi bir dönüşüm geçirerek yeni ve özgün anlamlar kazanmıştı. Bunun yanında Peygamber'le başlayıp Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde devam eden gelişme ve büyüme süreçleri de yeni oluşan kültür yapısının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Bu bağlamda, Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan, sonrasında Ömer ve Osman dönemlerinde devam eden ve Müslüman toplumların Fars ve Rumların yaşadıkları ülkelerin önemli bir kısmına sahip olmalarına yol açan fetihler, yalnızca dinî ve kültürel yapıya etki etmekle kalmayıp hızlı bir toplumsal gelişim ve değişmeye yol açmıştı. Böylece hem gelişen ve büyüyen devlet yapısı, hem de toplumsal yapı içinde yeni kurumlaşmalar ortaya çıkmış, devlet artık sistemleşme aşamasına gelmişti; ayrıca hızla gelişen şehirleşme olgusu da, toplum hayatına önemli ölçüde etki etmekteydi. Şehirler düzenli hayatın yaşandığı yerler haline gelmiş; artık devlet disiplini ve kollektif kültür toplum hayatına girmiş, yeni bir toplum inşa edilmişti⁶.

Bu çerçevede, özellikle Hz. Osman ve Ali dönemlerinde, bir yandan yeni toplumsal gelişmelerin hızlı bir şekilde cereyan etmesi, diğer yandan da eski geleneksel yapıdan kaynaklanan kabîle rekabet, taassup ve çekişmeleri gibi bazı sıkıntuların ortaya çıkması, çalkantılı bir toplumsal zeminin oluşmasına yol açmıştı. Bu çalkantılı ortam da, ilk dönem İslam toplumunda ortaya çıkan "Hâricîlik" isimli akımın doğuşu için gerekli sosyo-kültürel şartlar ile toplumsal zemini hazırlamaktaydı. Zira Hâricîlerin ortaya çıkışları, bir takım politik meselelerle ilgili olduğu gibi, fetihlerden sonra İslam dünyasının değişik bölgelerinde ortaya çıkan sosyal ve ekonomik gelişmelerle de ilgilidir.

Tarihsel olay ve gelişmelerin tek bir sebebe bağlanamayacağı gerçeğinden hareketle, Hâricîliğin ortaya çıkmasında etkili olan birden çok sosyo-kültürel faktör bulmamız mümkündür. Bu noktada Hâricîliğin ortaya çıkışında, İslâm toplumunda meydana gelen siyasî olay ve süreçler etkili olduğu kadar, eski geleneksel kültürden kaynaklanan sosyal bir takım faktörler de etkili olmuştur⁷.

5) Bkz., Abdülaziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (Çev. Hayrettin Yücesoy), Endülüş Yay., İst., 1991, s. 95-96; Bilgiseven, 345-351.

6) Bkz., Fazlur Rahman, *İslam*, Chicago, 1966, s. 2-3; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, (Çev. Yasin Aktay), İletişim Yay., İst., 2002, s. 55-98.

7) Tam bu noktada Mahmûd İsmail Abdürrâzık'ın "*İslam tarihinin gizli yönlerinin aydınlatılmasında ekonomik ve sosyal etkenlerin önemini inkar etmiyoruz*" şeklindeki görüşüne hak vermemek mümkün değildir. Bkz., "Cedel Havle'l-Havâric ve Kadıyyeti't-Tahkîm", *el-Mecelletu't-Târîhiyyetu'l-Misriyye*, XX, Kahire, 1973, s. 48; Ayrıca benzer tespitlerde Bernard Lewis de bulunur. Bkz., "Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam", *Studia Islamica*, I, Paris, 1953, s. 46.

Hâricilik hareketinin doğuşunu hazırlayan ve gelişmesine yol açan sebepler hakkında araştırmacılar, farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bu görüşlerin, dinî temellere dayandırıldığı gözlemlendiği gibi, bir takım siyasal, sosyal hatta ekonomik temellere dayandırıldığı da gözlemlenir⁸. Örnek olarak bazı araştırmacılar, Hâricilik hareketinin doğuşunda Kurrâ'ya önemli bir rol atfederek, bu hareketi daha çok dinî temellere dayandırmaya çalışırlar. Buna karşılık diğer bazı araştırmacılar ise, bu çerçevede dinî faktörlerden ziyade siyasî faktörleri öne çıkarırlar. Bunların yanında her iki bakış tarzını birleştirme çabası içinde olup, her ikisinde de gerçeklik payı bulunduğu görüşünde olanlar da vardır⁹:

Yine bu çerçevede çalışma konumuz olan Hâricilik-Kurrâ' ilişkisi ile ilgili olarak son dönem bazı araştırmacılar ile bilim adamları da farklı şeyler söylemişlerdir. Bu noktada Abdülaziz Durî, ilk Hâricilerin bazılarının sandığı gibi, Kurrâ'dan oluşunu kabul etmezken, Kurrâ'nın onlara daha sonra katıldığı görüşündedir¹⁰. Yine Ahmed Emîn de, benzer bir görüşe sahip olarak kurrâ'nın bir kısmının, tahkîmde hakemlerin başarısızlığından sonra Hâricilere katıldığı görüşündedir¹¹. Buna karşılık Muhammed Ammâra, Hâricilik hareketinin ilk habercilerinin, çoğunlukla kurrâ' olduğunu ifade ederken¹²; Mahmûd İsmail Abdürrâzık ise, Hâriciler'den "kendilerine kurrâ'nın seçkinleri denilen Hâriciler" şeklinde söz etmektedir¹³.

Bu çalışmamızda biz, bir makale sınırları içinde kalarak Hâricilerin ortaya çıkışını hazırlayan faktörlerden önemlileri arasında olduğunu düşündüğümüz ilk dönem İslam toplumunda ortaya çıkan Kurrâ' adlı topluluğun siyasî ve sosyal olaylardaki rolü ve etkinlikleri ile Hâricilik-Kurrâ' ilişkisine dikkat çekmeyi amaçlıyoruz.

A. Kurrâ'nın Genel Yapı ve Özellikleri

Kurrâ' kavramı, Arapça okumak, ezberlemek anlamında olan "karae" kökünden gelen "Kârî" kelimesinin çoğulu olup, "Okuyucular, ezberleyenler, âbid ve zâhidler" anlamına gelmektedir. Kelimenin tam karşılığı ise, "Kur'an okuyucuları, Kur'an hâfızları" dır¹⁴, ayrıca kavramın "köylüler" anlamına gelen "karaye" kökünden geldiğini ifade edenler de bulunmaktadır. Bu görüşe sahip olanlara göre, bu kelimenin gerçek karşılığı yanlış bir şekilde "Kur'an'ı ezberden okuyanlar" anlamında söylenegelmiştir. Hatta ba-

8) Geniş bilgi için bkz., Fiğlalı, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD.*, XX, Ank., 1975, s. 219-247; Muharrem Akoğlu, "Hâriciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", *EÜSBE. Der.*, IX, Kayseri, 2000, s. 503-522.

9) Bkz., Adnan Demircan, *Hâriciler'in Siyasî Faaliyetleri*, Beyan Yay., İst., 1996, s. 69-72.

10) Durî, 58, 107.

11) Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire, 1987, s. 256-257.

12) Bkz., Muhammed Ammâra, "el-Havâric", *Mevsûatu'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâse ve'n-Neşr, Beyrut, 1986, II, 374.

13) Abdürrâzık, 62.

14) Hafîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut, 2001, s. 776; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Thk., Abdullah A. el-Kebîr, Muhammed A. Hasbullah, Hâşim M. eş-Şâzelî), Kahire, Trz., V, 3563-3564; T. Nagel, "Kurrâ", *E.I.*, (New Edit.), V, Leiden, 1986, s. 499; Mustafa Öz, "Kurrâ", *DİA*, XXVI, Ank., 2002, s. 445.

zı kaynaklarda bu yüzden onlara, “*ricâl min kurrâ'*, *hıyâru ehli'l-kurrâ'*” ve “*ehlu'l-eş-râf'*” gibi kavramlar kullanılarak her birinin önemli insanlar, saygın kişiler ve mükemmel şahsiyetler olduğu ifade edilmektedir¹⁵. Ne var ki, bu durumda konu farklı bir boyut kazanıp, içeriği bir hayli değişmektedir. Bununla birlikte Kurrâ' kavramına yönelik böyle bir yaklaşım, konunun anlaşılması için ciddi herhangi bir ipucu da vermemektedir. Dolayısıyla bu topluluğun adını, Kur'an'ı çok okumak, ezberlemek, onu okumayı insanlara öğretmekten aldığını, bu ismin onlara bu yüzden verildiğini ve İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren değişik grupları ifade ettiğini düşünmekteyiz.

Tarihsel kaynaklara bakıldığı zaman kurrâ' topluluğu ile ilgili olarak dört başı mamur özellik arz edebilecek, net şeylerin söylenmediği görülmektedir. Fakat rivayetlerin ciddi bir değerlendirilmesi yapıldığında ise, bir takım şeyler söylemek mümkündür. Bu çerçevede, kaynaklarda bulunan çeşitli ve birbirinden farklı içeriklere sahip rivayetlere bakıldığında ilk göze çarpan şey, kurrâ'nın çoğunluğunun bedvî kökenli Araplar'dan oluşudur, bunun yanında yine söz konusu rivayetlerden onların, organize ve örgütlü bir yapılarının olmadığı da anlaşılır¹⁶. Onların çoğu, Kûfe, Basra ve Medâin gibi şehirlerde yaşamakta olup, daha önce Kuzey ve Doğu Arabistan'da yaşamış olan ve büyük kısmı bedvî olduğundan dolayı göçebe bir yaşam tarzına sahip olarak hayatlarını sürdüren *Temîm*, *Bekr*, *Ezd* ve *Şeybân* gibi Arap kabîlelerinden gelmekteydiler. Burada hemen belirtmeliyiz ki, ilk Hâricîlerin önemli bir kısmı da aynı kabîlelerden geliyordu. Bunlardan özellikle *Temîm* kabîlesi, içlerinde buldukları bedvî yaşam tarzından kaynaklanan sert tabiatları başta olmak üzere pek çok özellikleriyle Hâricîler için önemli bir toplumsal beslenme kaynağı olmuşlardı¹⁷.

Kurrâ' topluluğu, Kuzey ve Doğu Arabistan çöllerinden Kûfe, Basra ve Medâin gibi şehirlere göç etmişler, buralarda dinî bilgiler almak ve dini öğrenmek amacıyla Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Ebû'd-Derdâ ve Zeyd b. Sâbit gibi önde gelen sahâbîlerin yanına gelerek onların yanında yetişmişlerdi¹⁸. Bu yüzden kurrâ' topluluğunun önemli bir yönü de, sık sık Kur'an okuyup ayetleri ezberlemeleri, bunlarla da kalmayıp Kur'an'ın zâhirine sarılmayı ibadet saymalarıydı. Kur'an, bunların ağızından düşmezdi, büyük kısımlarını ezbere biliyorlar ve herkesin önünde ya da yalnızken, yüksek ya da ha-

15) Geniş bilgi için bkz., Mahayudin Hj Yahaya, “Kûfan Political Opposition in The Mid-Seventh Century A. D.”, *Hamdard Islamicus*, XIX/4, Karachi, 1996, s. 10-12; Gautier H. A. Juynboll, “The Qurâ' in Early Islamic History”, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, XVIII/II-III, 1973, s. 114-115.

16) Julius Wellhausen de bu noktada “bu grubun sınırları pek belirsiz idi. Bunlar, belirli sağlam bir programı bulunan bir parti de değildiler” demektedir. Bkz., *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1996, s. 12.

17) Bkz., *Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, Trz., VI, 37; İbn Hazm, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1983, I, 207-210; Dercîni, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâihi bi'l-Mağribi*, (Thk., İbrâhîm Tallâye), Cezayir, 1974, II, 201-204.

18) İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, (Thk., M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kahire, 1965, I, 342-343, 400; ayrıca bkz., Selîm Nu'aymi, “Zuhûru'l-Havâric”, *Mecelletu'l-Mecma'î'l-İlmiyyi'l-İrâkî*, XV, Bağdat, 1967, s. 16-17.

fif sesle, gündüz ve gece büyük bir heyecan ve inançla onu okuyorlardı. Bu noktada bazı araştırmacılara göre Kurrâ'nın kökleri Hz. Peygamber dönemine kadar gitmekteydi. Örnek olarak Ebû Mûsa el-Eş'arî bunlardandı¹⁹. Bu anlamda *Suffa ashâbi*²⁰ da bu yönüyle "kurrâ" grubu içinde değerlendirilebilir. Ayrıca çok ileri derecede ibadete düşkünlüğü, çok namaz kılmaktan alınları ve dizleri kararmış ve nasırlaşmıştı, öyle ki alınlarında secde izleri görülmekteydi, bu yüzden de *düz alınlı ve kaşı tozlular* gibi nitelendirmelerle anılıyorlardı. Yine zâhit insanlar oldukları için uzlet halinde yaşayarak dünyevi değerlerden uzak durmaya çalışıyorlardı²¹. Öyle ki bazı araştırmacılar, bu yönüyle kurrâ topluluğunu *Müslüman topluluklardaki ruhî/tasavvufî hayatın ilk temsilcileri* şeklinde görerek, daha sonraki dönemlerde de kendi içinden sûfilere ortaya çıkardığını ifade etmişlerdir²².

Burada dikkat çekici olan bir şey var ki o da, ibadete bu derece düşkün olmalarının, onları toplumdan ve sosyal çevreden soyutlamayı ve sosyal bir takım meselelerle ilgilenmekten alıkoymayı idi. Öyle ki bazı zamanlarda toplumsal kimi meselelerde yönetici, öğüt verici ve hatta uyarıcı/tenkit edici bir konumda oluyorlardı. Örnek olarak kurrâ topluluğunun önde gelen isimlerinden olan Ammâr b. Yâsir ile Ebû Zer el-Gıfârî, Hz. Osman ile Şam valisi olan Muaviye'yi ısrarla tenkit ettikleri için cezalandırılmışlardı, zira onlar, Müslüman olan insanların iyiliği emredip kötülüklerden alıkoyması ve bu uğurda gerektiğinde ciddi bir tavır sergilemesi gerektiğini düşünmekteydiler²³. İslam'ın inanç boyutunun onları bir araya getirdiği ve Allah korkusunun aralarındaki bağı güçlendirdiği görülmekteydi. Bu psikolojik bilinç, Şamlı kurrâ'nın Sıffin savaşında Muaviye'yi terk edip Hz. Ali'nin saflarına katılmalarına yol açmıştı²⁴. Onların İslam'ın temel ilkeleri etrafında tavırlarını ortaya koydukları gözlenmektedir, zira Allah'ın kitabı ve Rasûlünün sünneti ile amel etmenin, dinin olmazsa olmazlarından biri olduğunu düşünüyorlar ve yalnızca ibadetler için değil; sosyal bir takım konularda da ondan esinlenmek ve yardım almak amacıyla hareket ediyorlardı. İbadetler ve Kur'an'la bu kadar meşgul olmakla birlikte, toplumu ilgilendiren meselelerde yönlendirici olarak yer alıyorlar ve kitleler üzerindeki nüfuzlarını da kullanıp, söyledikleriyle kitleleri harekete geçirecek po-

19) Bkz., Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric fi'l-Asrî'l-Ümevî*, Beyrut, 1981, s. 29-30.

20) *Suffa ashâbi*, Hz. Peygamber'in sağlığında Medine'de evleri ve yanlarında kalacak akrabaları olmadığı için Mescid-i Nebevî'nin avlu kısmında yaşayan kimsesiz, muhtaç ve güçsüz kişilerdir. Hz. Peygamber'in teşvikiyle daha çok ilim ve ibadete yönlendirilip, kabiliyetleri doğrultusunda yetişmiş oldukları için ve ayrıca bolca elde ettikleri sünnet bilgisini nakletmek suretiyle hadis rivayetine ve İslam hukuk doktrinlerinin teşekkülüne, yine yaşadıkları hal ve tavırlarıyla da tasavvufî hareketlere büyük etkileri olmuştur. Özellikle çok sık Kur'an'la iştiğal etmeleri yönüyle de kurrâ ile aralarında çok bariz benzerlikler bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Akif Köten, "Ashâb-ı Suffa Hadis, Fıkıh ve Tasavvufa Etkileri", *Bilgi ve Hikmet Der.*, III, İst., 1993, s. 160-173.

21) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Beyrut, 1965, III, 410; İbn Ebî'l-Hadîd, I, 342-343; Nu'aymî, 16-17.

22) Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikrî'l-Felsefî fi'l-İslam*, Mısır, 1969, II, 118-119.

23) İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, (Thk., İhsân Abbâs), Beyrut, 1968, IV, 161; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), Kahire, 1967, I, 35-36.

24) İbn Ebî'l-Hadîd, I, 342-343; Nu'aymî, 17.

tansiyel güç ve heyecanı yaratıyorlardı. Kendilerini toplumdaki soyutlamadıkları ve sürekli insanların içinde oldukları için söyledikleri ve yaptıkları işler de yabana atılmayıp ciddiye alınıyordu. Yine kurrâ'nın bir kısmı, hem askeri seferlere katılıp savaş önceleri kitleleri heyecanlandırarak, onları harekete geçirmek amacıyla ateşli nutuklar söylüyorlar, hem de savaşlarda görev üstlenerek cansiperane bir şekilde mücadele veriyorlardı²⁵.

Tüm bunlarla birlikte olayları ele alışı ve değerlendiriş biçimleri, geniş bir çerçevede değildi. Zira anlayışlarının temelinde *bedevî mantığı* bulunmakta olup, eski bedevî gelenek ve anlayışlarına dayanan kültürleri ve ona dayalı bir Kur'an yorumları vardı. Bu durum da, köken itibarıyla çölden gelmelerinden ve çöl kültürüne sahip olmalarından kaynaklanmaktaydı ve bu yüzden kültürel düzeyleri, meydana gelen yeni sosyo-kültürel şartların gereklerine intibak sağlamada yeterli olamıyor, bu anlamda ciddi sorunlar yaşıyorlardı. Bu bakış tarzı, onların davranışları ile çeşitli olaylar karşısında sergiledikleri tavırlarda görüldüğü gibi, birbirleriyle yaptıkları tartışma üslup ve yöntemleri ile Kur'an ayetlerini anlama tarzlarında da görülmekteydi. Aralarında Kur'an hükümlerini derinlemesine bilen ve anlayan kültürlü insanlar çok nadir görüldüğü için, bu yüzeysel anlayışın Kur'an'a bakışlarına da egemen olduğu kimsenin gözünden kaçmaz. Zira onlara göre bir şey, iyi ya da kötü, küfür ya da iman, siyah ya da beyaz olup bundan başka bir alternatif yoktur. Bakış tarzları, böylesine keskin ve toptancı bir mantık çerçevesinde idi. Basit çöl hayat tarzının sathilik karakterini dindarlıklarına da yansıtın bu insanların dinin inceliklerini anlamakta güçlük çektikleri görülmekteydi. Bu yüzden de gelişen olayları tutarlı bir şekilde değerlendirememişler ve bu süreçte yapıcı tavırlar geliştirememişlerdi²⁶.

Devlet kurumuna bakışları da, Kur'an'a bakışları gibi yüzeysel olup; kökenleri çöle dayandığı için sistemli bir devlet yapısı ile örgütlü bir bürokrasiye yabancı idiler, bu yüzden de yeni sosyal ve siyasal gelişmelere alışma ve uyum sağlama noktasında ciddi güçlüklerle karşılaştılar. Bundan dolayı onların önemli bir kesimine göre, yalnızca Hz. Peygamber ve sonraki iki halife dönemi ile Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk dönemlerinde Medîne hükümeti, uyulması gereken bir örnektir. Sonraki gelişmeleri ise, pek makbül görmediklerinden sıcak bakmamış ve reddetmişlerdi²⁷. Bu noktada onların devlet düşüncesini kavrayamayışları, meşhur "*Lâ Hukme İllâ Lillah (Hüküm, ancak Allah'ındır)*"²⁸ ayetini sürekli kullanıp slogan haline getirmelerinden de anlaşılmalıdır.

Bunlarla bağlantılı olarak "kurrâ" topluluğunun ilk dönem İslam tarihi içinde oluşmuş ve zamanla da farklı nitelikler kazanmış olan bir zümre olduğu sonucuna ulaşılabilir. Müslüman toplumun "ana bünyesi"nden de kendilerine özgü farklılık ve hususiyetleriyle ayrıldıkları, fakat bu farklılığın sistemli ve net bir ayrılığa dönüşmediği görülmektedir.

25) Wellhausen, 12-13; Fuat Kavukçu, *Emeviler Döneminde Hâricî Hareketleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1990, s. 21.

26) Ma'rûf, 30; Nu'aymî, 17.

27) Taberî, VI, 35; Nu'aymî, 17.

28) En'am, 6/57.

B. Siyasî Olaylarda Kurrâ'

Hız. Peygamber'in yaşadığı dönemde Kurrâ' topluluğu, içlerinde yaşadıkları toplum tarafından tanınmalarına rağmen-yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- örgütlü ve organize bir topluluk olmadıklarından dolayı diğer insanlardan farklı, özel bir grup oluşturmamış; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde siyasî/dinî bir yapılanma içine girip siyasî olaylara bulaştıkları görülmemiştir²⁹. Bu dönemde yalnızca Kur'an'ı okuma, ezberleme ve onu İslam'a yeni girmiş olan kişilere öğretme yönleriyle temayüz etmişler ve bu misyonu yerine getirmişlerdi. Bu bağlamda, ünlü hadis alimi Buhârî, "Peygamber'in kurrâ'sı" başlığıyla kaydettiği bölümde Hz. Peygamber'in kendilerinden Kur'an öğrenilmesini tavsiye ettiği Abdullah b. Mes'ûd, Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka'b ve Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe gibi sahabelerden kurrâ diye söz etmektedir³⁰. Kurrâ'nın bu özelliği o dönemde o derece yaygınlaşmıştı ki, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde yapılan en önemli icraatlardan biri olan Kur'an'ın toplanması ile ilgili en önemli gerekçe de, "Kurrâ'nın yok oluşu" idi. Zira Hz. Ebû Bekir, kurrâ'nın da katılmış olduğu Yemâme savaşında pek çok hafızın ölmesi üzerine "kurrâ'nın her yerde tükeneceğinden korkuyorum" demiştir³¹.

Yine *Abdülkay el-Kettânî*'nin çalışmasındaki bir rivayete bakıldığında Basra valisi olan Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin halife Hz. Ömer'e kurrâ' ile ilgili bir mektup yazdığı görülmektedir. Vali mektupta o yıl Basra'da bir çok kişinin Kur'an'ı ezberlediğinden söz eder, Hz. Ömer de validen onlara beytü'l-mâl'den maaş bağlamasını ister. Vali, ertesi yıl bunun kat kat üstünde insanın Kur'an'ı ezberlediğini bildirir. Bunun üzerine halife Ömer de, ona şu cevabı verir: "Onları kendi halleriyle baş başa bırak, korkarım ki insanlar, kendilerini Kur'an'ı ezberleme işine kaptırır ve onu anlama işini ihmal ederler"³². Bu rivayetten de, Kurrâ'nın toplum içinde önemli bir potansiyele ulaştığını anlamaktayız. Ayrıca Hz. Ömer'in meclislerinde hazır bulunan genç ve yaşlı kurrâ' ile sürekli istişarede bulunduğunu ifade eden rivayetlerde vardır³³.

Önemli ölçüde Abdullah b. Mes'ûd'un öğrencilerinden olup onun ekolüne mensup olan Kûfe ve Basra'lı Kurrâ', İslam tarihinde siyasî anlamda ilk olarak Hz. Osman aleyhtarı olaylar içinde görülmektedir³⁴. Bu bağlamda, Hz. Osman döneminde Kûfe valisi olan Velîd b. Ukbe'yi halifeye şikayet ederek ilk defa seslerini duyurmuş ve böylece kamusal hayata karışmaya başlamış oldular. Ancak, gelişen olaylar sonucunda istediklerini yaptıramadıklarından dolayı, bununla da yetinmeyerek, halk arasında Hz. Osman aleyhine propaganda yapmaya başlamışlardı. Halk arasında yapmış oldukları faaliyetlerden dolayı, artık eylemleri de siyasallaşmış oldu ve siyasî iktidar aleyhtarı faaliyet-

29) Bkz., Kenan Ayar, *Die Rolle des Koranleser in der Frühislamischen Geschichte*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erlangen, 1997, s. 92-110; Ma'rûf, 30.

30) Buhârî, *Sahih*, (Thk., Kâsım eş-Şemmâî er-Rıfâî), Beyrut, 1987, VI, 586-587.

31) İbnu'l-Esîr, II, 366-367; Buhârî, VI, 580-581.

32) M. Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Beyrut, Trz., II, 280.

33) Bzk., Buhârî, *Sahih*, IX, 775.

34) Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, (Ed., S. D. F. Goitein), Jerusalem, 1936, V, 36-37.

lere bulaşmış oldular. Bu dönemde Kûfe'deki gelişmelerde onların ciddi anlamda etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Bunda da hem siyasî hem de sosyal gelişmelerin etkisi bulunmaktaydı. Kûfe valisi Velîd b. Ukbe'nin icraatları onları memnun etmemekteydi³⁵. Öyle görünmektedir ki Kûfe'li kurrâ'nın sorunu, Irak'ın yönetilme tarzıyla ilgiliydi ve bu bağlamda da önemli şikayetleri vardı. Zira Kurrâ', Irak'ın fethine katılıp oraya ilk yerleşen toplumsal kesimlerden biriydi ve Mahayudın Yahaya'nın da ifade ettiği gibi, "Kurrâ'nın Osman'a yönelik muhalefeti de, önemli ölçüde Irak coğrafyasının kontrolünün Kureyş kabîlesinin eline geçmesinden kaynaklanmakta olup onlar, bunu değiştirmeyi hedeflemekteydiler"³⁶. Öyle ki toprak dağılımı ile ilgili olarak, özellikle bölgedeki Sevâd arazisi (terkedilmiş arazi) üzerinde ortaya konulan yeni uygulama ve politikalar onları kızdırmıştı³⁷, zira bu dönemde fethedilen toprakların işlerini yapmak üzere çalıştıkları bölgelerden ve mevkilerden uzaklaştırılmışlardı ve buna da tepki gösteriyorlardı. Bu yüzden halîfe ile valisi'ne karşı oluşturulan muhalefette kendi taraftarlarına katılmak üzere yeniden Kûfe'ye geri dönmüşlerdi. Örnek olarak 22/643 yılında fethedilen Hemedân'ın ilk valisi olan Yezîd b. Kays el-Erhâbî'nin yerine yine oranın en soylu kabîlelerinden birine mensup olan Saîd b. el-Âs vali yapılırca, bu makamdan uzaklaştırılan Yezîd b. Kays, Kûfe'ye dönerek Kûfe'li kurrâ'nın liderlerinden biri olarak ortaya çıkmıştı. Kûfe'den fazla uzakta olmayan bazı kişiler de aynı şekilde söz konusu muhalefete katılmak üzere Kûfe'ye gelmişlerdi³⁸.

Bu dönemde kurrâ' topluluğunun genel olarak Hz. Osman'ın icraatlarına bakıp, kendilerine özgü mantuklarıyla onun aleyhine hüküm verdikleri görülmektedir. Zira bu dönemde İslâm'da önceliği ve birikimi olan kimselerin, müslümanların işlerini üstlenmekten uzaklaştırılıp, yerlerine onlar kadar İslâm'da önceliği olmayan Ümeyye oğullarının atanması onları öfkeliendirmekteydi. Böylece halîfe'nin müslüman halk ile yapmış olduğu ahdi bozup yönetime geldiğinde verdiği sözlerde durmadığını, kendinden önceki halîfelerin çizgisinden ayrıldığını; bazı bid'atler ortaya çıkararak yakınlarını kayırdığını ve böylece kitap ve sünnete muhalif icraatlarda bulunduğunu düşünüyorlardı³⁹. Bu çerçevede onların bir bölümü, yaptıkları propagandalarla insanları başta halîfe olmak üzere tüm siyasî iktidar aleyhine yönlendiriyorlardı. Bu yüzden Kûfe valisi Saîd b. el-Âs, Hz. Osman'a "*Eşter ve kurrâ'dan olan arkadaşlarından dolayı şehre hakim olamıyorum. Onlar, cahil kimselerdir*" diyerek mektup yazmış, Hz. Osman da onlarla ilgili olarak Kû-

35) Belâzurî, V, 30-34; Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, (Thk., Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Umman, 1987, I, 31-34.

36) Yahaya, "The Kûfan Qurrâ' and Their Role in Caliph 'Uthmân's Murder", *Al-Masâq*, II, Brepols, 1999, s. 156.

37) Örnek olarak, bu arazi ile ilgili olarak "Sevâd, Kureyşlilere ait bir arazidir" diyen vali Saîd b. el-Âs'a Mâlik el-Eşter, "Kılıçlarımızla kazandığımız ve bize ait olan bir arazi için sen nasıl olur da Sevâd'ın kendi halkın olan Kureyşlilere ait olduğunu söyleyebilirsin?" demişti. Zira bu toprakların fethine aktif olarak katılmaları sebebiyle sözü geçen arazide öncelikle kendilerinin söz sahibi olmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Bkz., Belâzurî, V, 151-152; İbn Sa'd, V, 33; Ünal Kılıç, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *CÜİFD.*, VII/2, Sivas, 2002, s. 239-260.

38) Bkz., Belâzurî, V, 40-41.

39) Taberî, V, 96-99; Belâzurî, V, 41; Ma'rûf, 30-31.

fe'den Suriye'ye Muaviye b. Ebî Süfyân'ın yanına sürgün emrini verince öfke daha da kabarıp, hoşnutsuzluk artmıştı⁴⁰. Saîd b. el-Âs tarafından sürgün edilen Kûfe'li kurrâ' ise şu isimlerden oluşuyordu: *Mâlik b. Eşter en-Nehâî* (37/657), *Sa'sa' b. Sevhân el-Abdî* (60/680), *Azîz b. Hamele et-Temîmî* (37/657), *Kumeyl b. Ziyâd en-Nehâî* (82/701), *Ziyâd b. Nadr el-Hârisî* (38/658), *Cündeb b. Ka'b el-Ezdî* (49/671), *Hâris b. Abdullah el-Hemedânî* (65/685), *Sâbit b. Kays en-Nehâî* (68/688), *Yezid b. el-Mukaffa en-Nehâî*, *Amr b. Zûrâre ve Es'ar b. Kays el-Hârisî*⁴¹. Bunlar, Suriye'ye gittiklerinde Suriye valisi Muaviye ile görüşme yapmışlar ve Muaviye, onlara "İmamlarınız, Kureyşendir" diyerek Kureyşliler etrafında bir araya gelmelerini tavsiye etmişti. Ancak onlar, ikna olmayınca Muaviye tarafından "akılları ve dinleri olmayan cahil insanlar" olmakla, hatta "Şeytan'ın diliyle konuşmakla" nitelendirilmişlerdi⁴².

Mâlik b. Eşter ve taraftarlarının olmadığı dönemde Kûfe'de daha büyük bir kargaşanın meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde Kurrâ'dan gelen muhalefet liderleri arasında yukarıda ismi geçen Yezîd b. Kays el-Erhâbî (38/658) ile Hucr b. Adfy el-Kindî (51/671) de vardı. Onlar, terkedilmiş arazi ve arkadaşlarının sürgün edilmesi gibi meselelerle ilgili uygulamalar noktasında vali ile halifeye serzenişte bulunmuşlardı⁴³. Vali Saîd b. el-Âs'ın halife ile görüşmek üzere Medine'de bulunduğu bir sırada Yezîd b. Kays ile arkadaşları, Suriye'deki Mâlik b. Eşter'le mektuplaşarak taraftarlarıyla birlikte acil olarak Kûfe'ye geri dönmesi çağrısında bulundular. Onlar da hiç vakit kaybetmeksizin aceleyle Kûfe'ye döndüler⁴⁴. Burada Eşter, Kûfe'ye gelir gelmez taraftarlarını topladı ve kendilerinin temel meselelerinden olan Sevâd bölgesi ile halihazır maaş sistemini gündeme getirerek Kûfelileri valiye karşı kıskırtarak valiyi şehre sokmamayı kararlaştırdılar⁴⁵. Vali Saîd b. el-Âs, Kûfe'ye geri dönerken onlara yönetime tepki göstererek protestoda bulunanların maaşlarını kesmeyi kararlaştırdığını söyledi. Bunun üzerine Mâlik b. Eşter de, yaklaşık 3000 kişilik ordusu ile birlikte valinin Kûfe'ye girmesine engel olarak onu Medine'ye geri dönmeye zorladı⁴⁶. Vali Saîd b. el-Âs, tepkiler üzerine Kûfe'ye giremeyince bunun üzerine Mâlik b. Eşter ve ordusu Kûfe'ye geri döndü. Burada eski vali Velîd b. Ukbe'nin evini yağmaladılar ve ayrıca Saîd b. el-Âs'ın sahip olduğu tüm serveti de ele geçirdiler⁴⁷. Bu gelişmelerin arkasından Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Kûfe'ye valilik yapmasını teklif ettiler; Ebû Mûsa da, Kûfelilerin halifeye itaat ve bağlılıklarını bildirmeleri şartıyla bu görevi üstleneceğini ifade etti. Kûfeliler, halifeye bağlı olduklarını ifade edince Ebû Mûsa, valiliği kabul etti, daha sonra halife Hz. Osman'da bu gelişme-

40) Bkz., Taberî, V, 88-90; Belâzurî, V, 43-47.

41) Belâzurî, V, 41-43, 44-45.

42) Yahaya, "Kûfan Political Opposition", s. 12.

43) Belâzurî, V, 44-45; Yahaya, "Kûfan Political Opposition", s. 12-13.

44) Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atu'l-Cemel*, (Thk., Ahmed Râtib 'Armûş), Beyrut, 1391, s. 44-46; Belâzurî, V, 45-46.

45) Seyf b. Ömer, s. 45; Belâzurî, V, 46; İbn Sa'd, V, 33-34.

46) Belâzurî, V, 45-46.

47) Belâzurî, V, 46; İbn Sa'd, V, 33-34; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Medînu'l-Cevher*, (Thk., M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut, 1965, II, 347.

yi onayladı⁴⁸. Yeni tayin olunan Ebû Mûsa ise, Kûfeli kurrâ'nın taleplerini önemli ölçüde karşılayarak Kûfe'de durumu sakinleştirmeye çalıştı⁴⁹. Görüldüğü gibi bu dönemde Kurrâ', Kûfe'de vali olan Saîd b. el-Âs'ın azledilmesinde ve yerine Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin atanmasında aktif bir rol oynamıştı.

Cereyan eden tüm bu gelişmeler, ortalığı biraz sakinleştirse de kurrâ' içindeki yönetim aleyhtarî eğilimlerin ortadan kalkmasını önleyemedi. Öyle ki, bu süreçte gerçekleşen diğer bazı gelişmeler sonucunda kurrâ'nın bir kısmı, Hz. Osman'ın evinin kuşatılması ve ardından öldürülmesi olayına bilfiil iştirak etmişlerdi⁵⁰. Özellikle Kûfe'de yaşayan pek çok kurrâ'nın bu karışıklıklara daha fazla bulaşmış olduğu ve bu olaylarda daha aktif bir rol oynadığı görülmektedir. Bunlar arasında Abdullah b. Vehb er-Râsîbî⁵¹, Müstevirid b. Ullefe et-Teymî ve Hilâl b. Ullefe et-Teymî gibi isimlerin faaliyetleri bilinmekteydi. Yine örnek olarak, olayların seyri içinde sorunlarını halîfe ile görüşmek üzere kalabalık bir grupla birlikte Medîne'ye gelen Mâlik b. Eşter, önce şikayetlerini halîfeye bildirmiş, arkasından ona yönelik sert eleştirilerde bulunarak hilâfeti bırakma noktasında taraftarlarıyla birlikte ona baskı yapmıştı⁵². Tüm bu olaylar, Eşter'in özellikle bu kuşatma esnasında Kûfeli kurrâ'nın lideri olduğunu göstermektedir.

Buna karşılık, halîfenin kuşatılmasına katılmayan kurrâ'nın çoğunluğu ise -tıpkı katılanlar gibi- Hz. Osman'ın bazı bid'atleri yapıp, Kur'an ve sünnetin hükümlerine muhalefet ettiğini; bu yüzden de isyancılar tarafından haklı olarak öldürüldüğünü düşünüyordular⁵³. Yine Hz. Osman'ın izlediği politikaları eleştirmekle birlikte ona karşı şiddet kullanılmasını istemeyen, arkasından onun öldürülmesini kınayıp bu olaya karşı çıkan bir grup kurrâ'nın varlığı da söz konusu idi, zira onlara göre bu noktada tarafsız bir si-

48) Seyf b. Ömer, 48.

49) Belâzurî, V, 46-47.

50) Taberî, V, 85-90; Tâhâ Huseyin, *el-Fitnetu'l-Kübrâ*, Mısır, 1968-1969, I, 109-112; Nu'aymî, 17-18; yine kaynaklarda Hz. Osman'a tepki gösteren Kûfe'li kurrâ' arasında yukarıda geçen isimlerin dışında başka bazı isimler de verilir. Bunlar ise, aralarında ilk Hâricî önderlerinin de bulunduğu geniş bir topluluktur. İçlerinde Şureyh b. Evfâ el-Absî (38/658), Hurkûs b. Züheyr es-Sa'dî (38/658), Abdullah b. Amr el-Kevvâ' el-Yeşkûrî (80/699), Mîs'ar b. Fedekî et-Temîmî (38/658), Ma'kûl b. Kays er-Riyâhî (43/663), Zeyd b. Husayn el-Abdî (38/658) ve Amr b. el-Hamîk el-Huzâî (51/671) gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Belâzurî, V, 44-45; Ayar, 118-119, 125-161; Yahaya, "Kûfan Political Opposition", s. 11-16.

51) Abdullah b. Vehb er-Râsîbî, Hâricîler'in Sıffin savaşında Hz. Ali'den ayrıldığı zaman seçmiş oldukları ilk liderleridir. Hz. Peygamber'i görmüş ve daha sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs ile Irak'ın fethine katılmıştır. Tahkîm olayına kadar Ali'nin taraftarı iken, daha sonra ona ters düşerek Hâricîler'in lideri haline gelmiştir. Anlayışlı, ileri görüşlü, cesur ve hatip bir insan olduğu kaynaklarda ifade edilir, çok secde etmekten dizleri deve dizi gibi nasır bağladığı için kendisine Zû's-Sefînat denmiştir. Hicrî 38 yılında Nehrevân savaşında ölmüştür. Bkz., Muberrid, *el-Kâmil fî'l-Lüğa*, (Thk., M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kahire, Trz., III, 164; Dercînî, II, 201-202; Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, (Thk., Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire, 1976, XX, 166-173; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, (Thk., Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire, Trz., IV, 263-264; Şemmâhî, I, 51; Fiğlâlî, "Abdullah b. Vehb er-Râsîbî", *DJA*, I, İst., 1988, s. 141-142.

52) Belâzurî, V, 59-60; Mes'ûdî, II, 346; İbn Kuteybe, I, 40-41.

53) Belâzurî, V, 85, 91; İbn Sa'd, III, 31.

yaset izlemek yeterli olmaktadır. Yine onlar, "Osman ya adaletli davranmalı ya da görevi bırakmalıdır" demektedirler⁵⁴. Ne var ki, bu korkunç olayın meydana gelmesine de engel olamadılar. Böylece görülmektedir ki halifenin öldürülmesine yol açan süreçte kurrâ', değişik stratejiler izlemiş ve bir kısmı da, gelişen olayları desteklememişlerdir.

Tarihsel kaynaklara bakıldığında Hâricilik düşüncesinin de, bu Hz. Osman aleyhtarını hareketten kaynaklandığı ve bu isyan sırasında eyleme dönüştüğü görülmektedir. Zira Kûfe ve Basra gibi şehirlerde ortaya çıkan bu karışıklıklara karışan ve hatta bu esnada kitleleri yönlendiren kurrâ' arasında, ilk Hâricî reislerinden olan *Zeyd b. Husayn et-Tât, Şureyh b. Evfâ el-Absî, Abdullah b. Amr el-Kevvâ' el-Yeşkârî ve Hurkûs b. Zühayr es-Sa'dî* gibi isimler de görülmektedir⁵⁵. Bu vakıa da, yaklaşımımızı teyit etmektedir.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra kurrâ', Rasulullah'a yakınlığı ve İslam'daki önceliğinden dolayı Hz. Ali'ye bey'at edip onun yanında yer almıştı, zira onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi olduğunu düşünerek adaletle hareket edeceğini ümit ediyorlardı⁵⁶. Bu yüzden de ister Talha, Zübeyr ve Ayşe gibi Cemel ashâbi olsun, ister Ümeyye oğulları ile onların Kureyş eşrafından ve Şamlılardan meydana gelen yardımcıları olsun, Hz. Ali'nin siyasî rakipleriyle karşılaşmaya çok istekli ve Ali'ye düşmanlık yapmak isteyen kuvvetlerle mücadele etmeye kararlı idiler⁵⁷. Bu duygu ve bakış tarzıyla ona tabi olup onunla yardımlaşmış, Cemel ve Sıffin savaşlarında birlikte savaşmışlardır. Hatta iştirak ettikleri savaşlarda atılganlık ve fedakarlık yönünden onun en heyecanlı taraftarları olmuşlardır. Öyle ki onlar, Hz. Ali'ye isyan edenlerin dinden de çıktığını düşünmekteydiler. Bu yüzden de girdikleri savaşlarda cesaret ve kâhramanlıklarını ortaya koyup cesurca savaşmışlar, bu nedenle onların önemli bir kısmı ölmüştü⁵⁸.

Buna karşılık bazıları ise, Hz. Ali'ye halife olarak bey'at edildikten sonra, Ebû Mûsa el-Eş'arî gibi düşünüp, Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlara katılmaktan uzak durdular⁵⁹. Ali Sâmi en-Neşşâr, bunların daha çok Basra çevresinde yaşadıklarını, Basra kurrâsı'nın Kûfe ve Medâin'deki kurrâyâ göre daha sakin bir tabiata sahip olduğunu, siyasî olaylara bulaşıp, -kendi ifadeleriyle- fitne ortamına girmekten kaçındıklarını ve tarafsız bir tavır takındıklarını söylemektedir⁶⁰. Yine bu grup, Cemel savaşından önce de aynı tavrı göstermiş, savaş başlamadan savaşı önlemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Ardından, Sıffin savaşı başlamadan önce aynı şekilde barışçı bir rol oynayıp, savaşı engellemeye çalışmışlardır. Hz. Ali, Muaviye ile savaşmak için Sıffin'e git-

54) Şemmâhî, I, 39; Ma'rûf, 31.

55) Taberî, V, 85, 180; Belâzurî, V, 40-41, 43-45; Ebû Ammâr, *el-Mûcezz*, (Thk., Ammâr Tâlibî), Ceza-yir, 1978, II, 241-242.

56) Taberî, VI, 31.

57) Ammâra, II, 375.

58) Taberî, VI, 26; ayrıca bkz., Nu'aymî, 19.

59) Dîneverî, *el-Ahbârü'l-Tivâl*, (Thk., Abdü'l-Mün'im Âmir), Kahire, 1960, s. 165; Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muketafât mine'l-Kitâbi'l-Evsatü fi'l-Makâlât*, (Thk., Josef Van Ess), Beyrut, 1971, s. 17; Nu'aymî, 18.

60) Neşşâr, II, 116; yine Neşşâr, Basra kurrâsı'nın ibadet ve uzlet yapmaktan vazgeçmediğini, özellikle onların içinde sahabeden olan Ebû Berze el-Eslemî'nin onları siyasî olaylardan uzak dürmeye çalıştığını da belirtir. Bkz., Neşşâr, II, 117-118.

meyi düşündüğünde ona gelip, “Ey Mü'minlerin Emiri, biz savaş konusunda kuşku içindeyiz, düşmanla çarpışan kimselerden olmanın ne bize, ne sana, ne de tüm müslümanlara faydası var” diyerek savaşın meşruiyeti noktasında şüphe içinde olduklarını belirtmişler ve ondan devletin sınır bölgelerinde görev almayı istemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ali de onları Kazvîn ve Rey sınırına yöneltmişti⁶¹.

Kurrâ'nın diğer bir grubu da, Hz. Ali'ye “Biz buradan ayrılır, sizin ve Şamlıların durumunu görünceye kadar karargâhınıza gelmeyiz” diyerek savaşı terk etmişti⁶². Bunlar da barış için çaba sarfetmişler, fakat başarılı olamamışlardı.

Görüldüğü kadarıyla kurrâ topluluğunun istikrarlı bir yapısı olmayıp; kendi içlerinde birlik ve bütünlük içinde de değillerdi. Bunu siyasî olaylarda birbirlerinden farklı ve adeta birbiriyle çelişen tavırlar sergilemelerinden anlamaktayız. Onların olaylar karşısında müşterek olarak izledikleri belli bir politikaları yoktu. Örneğin, Sıffin'de Hz. Ali'nin saflarında buldukları gibi Muâviye'nin saflarında da bulunuyorlardı. Şam'daki kurrâ, sayı bakımından Irak kurrâ'sından daha azdı. Buna karşılık, Irak'ta Basra ve Kûfe gibi şehirlerde sayıları çok, nüfuz ve etkileri daha belirgindi. Kurrâ, ilk defa Sıffin savaşı esnasında siyasî ve askeri bir grup olarak ortaya çıkmış, böylece askeri ve siyasî rolü daha bir belirginleşmişti. Zira Sıffin'de Basra Kurrâsı'nın reisi Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî; Kûfe Kurrâsı'nın ise Abdullah b. Büdeyl ile Ammâr b. Yâsir idi. Aynı zamanda, yaklaşık olarak 4.000 kişiyi bulan Şamlı Kurrâ'nın başında ise Ubeydullah b. Ömer bulunuyordu. Bunlar, aynı zamanda savaş boyunca başlarında buldukları gruplara komutanlık yapmışlardı⁶³. Bu esnada iki farklı cephede yer almalarına rağmen, taraflar arasında çatışma çıkmasını önlemek amacıyla farklı girişimlerde bulunmuşlar, üç ay boyunca bu gayretlerini sürdürmüşler, ancak başarılı olamamışlardı⁶⁴. Bundan sonraki gelişmelerde de kendi aralarında bölündükleri görülmekteydi; zira Şamlı kurrâ, işin başında Muaviye'nin emirlerine harfiyyen uyarken; Ali taraftarı kurrâ bölükleri arasında çelişkili tutumlar sergilenmekteydi. Daha sonra ise Şam'daki kurrâ, daha çok kurrâ'nın içinde bulunduğu genel eğilimden dolayı Muaviye'yi terk edip önemli bir kesimiyle Hz. Ali'nin saflarına katılmıştı⁶⁵. Yine bu dönemde çoğunluğu Hz. Ali'yi tutan ve onunla sefere çıkan Iraklı kurrâ'dan yaklaşık dört yüzünün Abdullah b. Mes'ûd'un etkisiyle tarafsız olarak savaşa katılmadığı görülmektedir⁶⁶.

Bilindiği gibi, Sıffin savaşının sonlarına doğru Ali tarafı, Muaviye tarafına son darbeyi vurmaya üzere iken, hatta Muaviye ve askerleri bütün ümitlerini kaybetmiş bir durumda savaş meydanını terk etmeye hazırlanırken, Muaviye'nin yakın arkadaşı olan Amr b. el-Âs, her iki tarafa da Allah'ın kitabının hakemliğine başvurmuş ve bunun etrafında buluşma teklifinde bulunmuştu. Amr'ın teklifi de, Hz. Ali'nin askerleri arasında

61) Taberî, V, 184-185; Dîneverî, 165.

62) Dîneverî, 169; Ma'rûf, 31.

63) İbn Ebî'l-Hadîd, IV, 27, 29; Dîneverî, 171.

64) Dîneverî, 169; Ma'rûf, 31.

65) İbn Ebî'l-Hadîd, I, 342-343.

66) Dîneverî, 165; Wellhausen, 12.

önemli bir ağırlığı olan, ayrıca -daha önce ifade ettiğimiz gibi- bedevi kökenli olup çöl kültürüne sahip olan ve Kur'an'ın zâhirine sarılmayı ibadet sayan kurrâ' kesiminin çoğunluğu üzerinde etkili olmuş, böylece Ali'nin taraftarları arasında büyük bir ikilik ve kargaşaya yol açmıştı. Bu teklif, Hz. Ali tarafından samimiyetsiz bulunup olumsuz karşılanırsa da, bu insanlara cazip gelmişti⁶⁷. Bu çerçevede Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Husayn et-Tâî ile yanlarında bir grup Ali'ye gelerek "Ey Ali, davet olunduğun Allah'ın kitabına uy; aksi halde seni düşmanlarına teslim eder veya İbn Affân'a yaptığımızı sana da yaparız" demişler ve tahkîmi kabullenmesi için baskı yapmışlardı⁶⁸. Bu rivayetten de kurrâ'nın Hz. Ali'ye baskı yapabilecek güçte olduğu anlaşılmalıdır. Etraflarındaki kitleleri yanlarına çekerek bizzat Hz. Ali'yi bunu kabule zorlamışlardı. Hz. Ali de, içinde bulunduğu siyaset ve savaş zorunluluklarından dolayı tahkîmi istemeyerek de olsa kabul etmişti. Bu bağlamda, Şii müellif *İbn A'sem el-Kûfî* (314/926)'nin aktarmış olduğu bir rivayet de, olayların gelişimini anlamak açısından önemlidir. Buna göre Iraklı kurrâ' ile Şamli kurrâ', bir araya gelerek durumu müzakere etmişler ve Kur'an'ın diriltiğini diriltmek, öldürdüğünü de öldürmek amacıyla anlaşmışlardı⁶⁹.

Esasen, Hz. Ali'yi tahkîme⁷⁰ zorlayan kurrâ' grubu arasında tam bir bütünlük de yoktu, aksine büyük bir başıboşluk egemendi. Bu çerçevede Şamli kurrâ', Muaviye'nin vermiş olduğu direktiflere itiraz etmiyor, tahkîm noktasında onun elçisini seçmesine karışmıyordu. Ne var ki, buna karşılık Irak kurrâ'sından bir grup, önce Ali'ye savaşı sona erdirmesi noktasında baskı yapmış, arkasından da onu tahkîmde elçi olarak Ebû Mûsa'yı seçmeye mecbur bırakmışlardı⁷¹.

Öte yandan, kurrâ'nın diğer bir kısmına göre, -tıpkı daha önce, Hz. Osman'ın, yapmış olduğu bazı icraatlarla kitap ve sünnet çizgisinin dışına çıkıp meşruiyetini kaybetmiş bir yönetici olduğu gibi- Hz. Ali de, tahkîmi kabul etmekle aynı konuma gelmişti. Bu bakış tarzıyla onlar, Ali'ye başkaldırmışlar, arkasından ayrı bir grup halinde Hâricîlerin Harûrâ'daki kampına katılmış ve Hâricî olmuşlardı⁷². Öyle ki Hâricîler'in arasında kendilerine katılanlarla birlikte bu dönemde 4.000 kurrâ'nın bulunduğu rivayet edil-

67) Taberî, VI, 37-38; Mes'ûdî, II, 405; İbnu'l-Esîr, III, 316-317.

68) İbn Sa'd, IV, 255-256; Dîneverî, 190.

69) İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fitâh*, Beyrut, 1986, II, 193.

70) *Tahkîm (Hakeme gitme)*, kökleri Cahiliye dönemine uzanan eski bir Arap geleneği olup, birey ya da kabîlelerin bir konuda ihtilaf ettikleri zaman hakeme baş vurarak aralarındaki problemi çözmeleri anlamına gelmekteydi. Özellikle yıllarca devam eden kan davalarını engellemek amacıyla başvurulan önemli ve etkili bir yöntemdi. Bkz., Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İst., 1997, s. 324-325.

71) Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960, II, 189; İbnu'l-Esîr, III, 318-319.

72) Taberî, VI, 31; Mes'ûdî, II, 403-404; Ma'rûf, 30-31; Sünnî kaynakların bu yönde verdiği bilgileri Hâricî kaynaklar da onaylayıp, kökenlerini önemli ölçüde kurrâ'ya bağlamaktadırlar. Bkz., Şemmâhî, I, 47-48; Muhammad Kafâfî, "The Rise of Khârijism According to Abû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Qalhâtî", *Macalla Kulliyat al-Âdâb*, Bulletin of the Faculty of Arts, XIV, Kahire, 1952, s. 38-39; ayrıca Adnan Demircan'ın da ifade ettiği gibi, görüşmeler sırasında tahkîme karşı çıkanların sayısı, daha az olmalıydı. Muhtemelen tahkîmin kabulünden sonra muhaliflerin ileri sürdükleri argümanlar, bir çok kişiyi etkilediği için taraftarları artmıştı. Bkz., *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yay., İst., 2002, s. 160.

mektedir⁷³. Ne var ki, bu dönemde kurrâ' kesiminden Hâricîlere katılanların, muhâcir ve ensârdan olmayıp, ezici bir çoğunlukla Basra ve Kûfe'deki Araplardan meydana geldiği anlaşılmaktadır⁷⁴. Bu çerçevede gelişmelerin seyri içinde Hz. Ali'nin onlarla görüşmesinden sonra kurrâ'nın ileri gelenlerinden olan İbnu'l-Kevvâ' da dahil olmak üzere yaklaşık olarak 6.000 kişi, halifenin tahkîmden vazgeçtiğini sanarak onunla birlikte Kûfe'ye geldilerse de Hz. Ali'nin bundan vazgeçmediğini anlayınca geri dönmüşler ve Ali ile vârolan tüm ilişkilerini bir daha düzeltmemek üzere kesmişlerdi⁷⁵. Bu noktada, tahkîmnâme yazılmadan önce, kurrâ'nın bu kesimiyle ilgili olarak tahkîme karşı takındıkları tavır hususunda, raviler arasında ayrılık varsa da, tahkîmnâménin yazılmasından sonra ona karşı çıktıkları hususunda bir ayrılık olduğu görülmemektedir⁷⁶. Örnek olarak, başlarında Abdullah b. Vehb er-Râsîbî'nin bulunduğu kurrâ'dan başka bir grup, tahkîmin kabul edilmesinden sonra Hz. Ali'ye gelip "Hakem olayını niçin kabul ettin?" diyerek buna itiraz ederler ve ondan Muaviye ile yeniden savaşa başlamasını isterler⁷⁷. Onlara göre, Allah'ın hükümünün bulunduğu yerde insanlar, hakemlik yapamazlardı. Bu çerçevede tahkîmi kabul etmek demek, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir işe insanları karıştırmak demektir. Bu yüzden de Kur'an'daki "Lâ Hukme illâ Lillah (Hüküm, ancak Allah'a aittir)" ayetini ya da bununla hemen hemen aynı anlama gelen "Lâ Hukûmete'n-Nâs (İnsanların hüküm vermesi, meşru değildir)" sözünü sürekli sloganlaştırarak gündeme getirmekteydiler⁷⁸. Bu çerçevede kurrâ'nın Hâricîlerin daha bir dindarlaşması ile "Hüküm, ancak Allah'a aittir" sloganını her yerde gündeme getirip buna göre tavır almalarında yönlendirici bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden onlar, Hz. Ali'yi adletsizliği destekleyenlerle uzlaşmak ve kendisine duyulan güvene ihanet etmekle suçlamışlardı⁷⁹. Yine daha önce askerleri içinde sesli bir şekilde Kur'an okunduğuna şahit olan Hz. Ali, bunlar kendi ordusundan ayrıldıktan sonra, "Niçin önceden olduğu gibi Kur'an tilâveti duymuyorum?" diye sorunca çevresindekiler, "Kurrâ' ordugâhu terk etti" diye cevap vermişlerdi⁸⁰. Bu vakıa da, Hz. Ali'nin ordusunda ortaya çıkan bölünmenin, daha önce meydana gelmiş olan olayların adeta doğal bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede ifade etmek gerekmektedir ki, elimizdeki rivayetler, ciddi bir şekilde inceleme ve kritiğe tabi tutulduğu zaman, -Adnan Demircan'ın da ifade ettiği gibi⁸¹- as-

73) Bkz., Şemmâhî, I, 48.

74) Ma'rûf, 33.

75) İbnu'l-Esrî, III, 328; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve'l-Târîh*, (Nşr. Cl. Huart), Paris, 1916, V, 224; ayrıca bu rivayette geçen 6.000 kişinin, yukarıda Şemmâhî'den aktardığımız rivayet göz önünde bulundurulursa, ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Bu bağlamda Nâyif Ma'rûf da, bunların büyük çoğunluğunun kurrâ'dan olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Ma'rûf, 32.

76) Taberî, VI, 30; ayrıca bkz., Nu'aymî, 30.

77) İbn Kuteybe, I, 111.

78) İbn Kuteybe, I, 111.

79) Taberî, VI, 40, 44; İbn Sa'd, IV, 255-256; Ma'rûf, 31-32.

80) Kafâfî, 38.

81) Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İst., 2000, s. 49.

ında Hâricîlerin Hz. Ali'yi tahkîmi kabule zorlayan kimseler olmadıkları, aksine başından itibaren hakemlerin gönderilmesine karşı çıktıkları, hatta bu yüzden tahkîmnâme belgesini imzalamadıkları görülecektir.

Acaba Kurrâ'nın Hâricîler'le yakınlaşan bu grubu tahkîmi neden reddetti? Çünkü onu kabul etmeleri, daha önce girdikleri savaşlarda sahip oldukları konumları ve duruşları hakkında ciddi anlamda şüphe etmek anlamına gelmekteydi. Zira bu savaşlarda onlardan pek çok kimse ölmüş ve ortak düşmanları olan Muaviye'nin adamlarından pek çok kimseyi de öldürmüşlerdi. Bu bağlamda, kendilerinin isyankâr bir grupla hakka dönmeleri için mücadele ettiklerinden şüphe duymuyorlar ve bu konularından emin oldukları için de ölülerinin Allah yolunda şehit olduğuna inanıyorlardı. Bu yüzden tahkîmi kabul etmenin bütün bunlardan şüphe duymak, hatta bunları reddetmek anlamına geleceğini düşünüyorlar, bunun işlenmemesi gereken bir günah olduğunu ve bu günahu işleyen kimsenin tevbe edip tevbe ettiğini de açıklaması gerektiğine inanıyorlardı. Ayrıca yine onlara göre, tahkîmin kabulü, örtülü bir şekilde Muaviye ve Şamlıların haklı olduğunu, Hz. Osman'ın politikalarının doğruluğunu ve mazlum olarak öldürüldüğünü kabul etmek anlamına da gelecekti. Onlar ise, daha önce böyle düşünmedikleri gibi, şimdi de böyle düşünmüyorlardı⁸². Dolayısıyla onlara göre "şehit oluncaya kadar savaşmak, Muaviye'nin sancağının gölgesine girmekten daha hayırlıydı"⁸³.

Bu bağlamda, Nâyif Ma'rûf'un da ifade ettiği gibi, "bir grup kurrâ", savaşa devam etmeyi isteyip yalnızca kılıcın hasımlarının boyunlarında hakem olmasını arzu ederken, öte yandan diğer bir grup, savaşı durdurmayı talep edip Kur'an'ın hakem kılınması noktasında ısrar ediyordu"⁸⁴. Tüm bunlar da göstermektedir ki, Sıffîn'de savaşın durdurulması ve sonraki gelişmelerde kurrâ'nın rolü inkar edilemez. Artık bu şekilde, İslam tarihinin ilk dönemlerinde Müslüman toplumun ana bünyesi içinde, arkaplanı İslamiyet öncesi cahiliye dönemine kadar gidebilecek olan, Hz. Osman döneminde ortaya çıkan gelişmeler ve onun yönetiminde ortaya koyduğu hatalı bazı icraatların da hızlandırdığı, bunların yanında ortaya çıkan toplumsal ve siyasî değişmelerin de ciddi anlamda etkilediği ilk toplumsal kopma (itizâl) hareketi meydana gelmiş oluyordu.

Kurrâ topluluğu, Hz. Ali'den sonraki dönemlerde de ortaya çıkan problemler ile mevcut durum ve statüko karşısındaki tavırlarını kendilerine özgü bakış açısıyla İslâmî takva kavramı üzerine bina etmişler, özellikle siyasal iktidardan kaynaklanan zulüm ve haksızlıklara karşı çıkma noktasında eşitlik ve adalet adına tüm muhalif hareketleri desteklemişlerdi⁸⁵. Örnek olarak, Emevîler devrinde Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfet döneminde (65-86/685-705) ortaya çıkan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın ayaklanmasında (81-85/700-704) da bulunmuşlardı. Zira bu ayaklanma esnasında Cebele b. Zahr b. Kays (83/702) öncülüğünde olan kurrâ', zalimliği ile tanınan Haccâc'a karşı olan

82) Nu'aymî, 31.

83) Abdürrâzık, 62.

84) Ma'rûf, 32.

85) Bkz., Şemmâhî, I, 56-63; Wellhausen, 13-14; Durî, 146-147.

mücadelede hep önde idi. Daha önce Emevîler'in Sicistan valiliğini yapmış ve bölgenin fethiyle görevlendirilmiş olan Abdurrahman'ın ordusunda siyasi iktidardan hoşnut olmayan tüm muhalif kesimler bulunduğu gibi, iktidarın meşru olmadığına inanan Said b. Cübeyr, Âmir eş-Şa'î, Ebû'l-Bahterî ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ gibi alimlerde bulunuyordu⁸⁶. Kurrâ' birliği, özellikle Haccâc'ın askerlerinin üstüne yaptıkları hamleler ve kahramanlıklarla temayüz etmişti. Aralarında metanet sahibi olarak bilinen Kumeyl b. Ziyâd⁸⁷ da bulunuyordu⁸⁸. Öyle ki kurrâ'nın çok oluşu ve gösterdikleri kahramanlıklar nedeniyle bu ayaklanmaya "*kurrâ' isyanı*" da denmiştir. Bu süreçte askerlerinin sayısını gittikçe artıran İbnu'l-Eş'as, Basra ve Kûfe'yi ele geçirdi. Irak bölgesinin Suriye'ye başkaldırışı olarak da yorumlanan bu isyan, Irak'ta Emevî iktidarını sona erdirmek üzereyken Haccâc, Deyru'l-Cemâcım savaşında İbnu'l-Eş'as'ı ağır bir yenilgiye uğrattı (82/701) ve ardından da onu tamamen bertaraf etti⁸⁹.

C. Hâricîlik-Kurrâ' İlişkisi

Sıffin Savaşı'nın şiddetlendiği, artık sona yaklaşıldığı ve bu yüzden hakem olayı'nın gündeme geldiği zaman diliminde Hz. Ali'nin ordusunun önemli bir kısmını oluşturan Iraklı kesimler adına konuşan ve etkili olan kesimin büyük ölçüde kurrâ' olduğu görülmektedir. O esnada'dindarlıkları sebebiyle Kur'an'a karşı kılıç kaldırmaktan çekinen ve kitleleri de peşlerinden sürükleyenler onlardı. Ne var ki, paradoksal bir biçimde, hakem meselesine itiraz sesini en tiz perdeden yükseltenler de aynı grubun içinde bulunmaktaydı⁹⁰. Zira onlara göre, daha önce yapmış olduğu bazı icraatlarla kitap ve sünnet çizgisinin dışına çıkıp meşruiyetini kaybetmiş olan Hz. Osman gibi, Hz. Ali de tahkîmi kabul etmekle aynı meşruiyet kriziyle karşı karşıya idi. Bu bakış tarzıyla onlar, Ali'ye başkaldırışlar ve arkasından ayrı bir grup olarak Hâricîlerin kampına katılmış ve böylece Hâricî olmuşlardı⁹¹. Görüldüğü kadarıyla Hâricîler de, bunların bazı eğilim ve niteliklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdi.

Tarihsel kaynaklara bakıldığında sosyal ve kültürel yapıları, toplumsal tabanları, genel eğilimleri ve yerleşim bölgeleri itibarıyla *İlk Hâricîler ile Kurrâ'* arasında bir takım benzerlik ve paralellikler bulunduğu görülür. Bunlar, şöyle ifade edilebilir:

a) Kurrâ'nın tıpkı Hâricîler gibi, mevcut siyasî gelişmelerden, sosyal istikrarsızlık ve toplumsal huzursuzluktan rahatsızlık duyduğu görülmekteydi. Kur'an'ın zâhirî hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarından dolayı, Kur'an'a dayalı, mutlak adaletin hüküm süreceği, insanların kısır siyasî çekişmelerden uzak duracağı, ideal ve insani özellikleri ön planda olan bir sosyal yapıyı hedefleyip, bunun özlemini duyuyorlardı. Onlara göre he-

86) İbnu'l-Esîr, IV, 472, 478-479.

87) Kumeyl b. Ziyâd'ın ismi, daha önce Hz. Osman devrinde Kûfe valiliği yapmış olan Saîd b. El-Âs tarafından sürgüne yollanan kurrâ' arasında da geçmişti.

88) İbnu'l-Esîr, IV, 472.

89) Geniş bilgi için bkz., İbnu'l-Esîr, IV, 461-465, 467-472, 478-494, 501-502; Mes'ûdî, III, 138-141.

90) Taberî, VI, 27-28; Mes'ûdî, II, 361; Wellhausen, 9.

91) Taberî, VI, 31; Mes'ûdî, II, 403-404; Ma'rûf, 30-31.

deflenen o toplum, sınıf farklarından arınmış olmalı ve o toplumda siyasî çekişmeler de yaşanmamalıydı. Böylece insanlar, İslâm'ın ilk devirlerindeki anlayış ve kardeşliğe dönmeliydiler. Bu yüzden de sürekli Kur'an'ı ön planda tuttıkları görülmekteydi⁹². Hatta öyle ki, Hâricîler de dinî konularda yalnızca Kur'an'ı kaynak olarak kabul etmişlerdi.

b) Mübalağalı bir dindarlık anlayışı, her iki kesimin de yaşantısına damgasını vurmuştu. İsimlerini Kur'an ile çok meşgul olmalarından ve onu ezberleyip öğrenmelerinden alan kurrâ' topluluğu için Kur'an, yalnızca dudaklarından çıkmakla kalmayıp, aynı zamanda onların ibadet dilini oluşturmaktaydı. Gece gündüz Kur'an'ı düşünmekte ve bilinçli olarak onu ön plana çıkarmaktaydılar. Gözleri, geceleri uykusuz bir şekilde geçirmekten kıpkırmızı; alınları ise sürekli yaptıkları secdelerden dolayı yara bere içinde kalmıştı. Bu yüzden Şehristânî, Hâricîler'le ilgili olarak "*Ehlu's-Salât ve's-Sıyâm (Namaz ve oruç ehli)*" ifadesini kullanmaktadır⁹³. Öyle anlaşılmaktadır ki yapmış oldukları eylemlerinin arka planında ise, sadece dünya hayatının ve dünyevi olguların değersizliğine değil, dünyanın kısalığına da yürekten inanmak yatmakta olup hayatları zühd üzerine kuruluydu⁹⁴.

c) Kurrâ' topluluklarının mensup olduğu kabîleler ile İlk Hâricîler'in mensup olduğu kabîleler arasında dikkat çekici bir benzerlik bulunmaktaydı. Zira her iki grup da, önemli ölçüde *Temîm, Bekr, Ezd* ve *Şeybân* gibi bedevî kökenli kabîlelerden gelmekteydiler⁹⁵. Bu kabîlelerden özellikle Temîm kabîlesinin, içinde bulunduğu bedevî yaşam tarzından kaynaklanan sert tabiatları: başta olmak üzere pek çok özellikleriyle, Hâricîler için ciddi bir beslenme kaynağı olduğu görülmektedir.

d) Hâricîler gibi kurrâ' topluluklarının da düşünce ve bakış açıları yüzeysel olup, söylemlerinin arka planında derinliği olan bir teorik boyut ile güçlü bir kültürel altyapı bulunmamaktaydı. Bu yüzden meselelerin özüne derinlikli bir şekilde vakıf olamamak ve her şeyi zahirine göre değerlendirmek, adeta onların ortak özelliği idi. Yine bu eğilimle paralel bir şekilde onların gözünde Kur'an, üzerinde düşünülüp incelenmekten öte, sadece iman gücü ile kendilerini heyecanlandırması ve harekete geçirmesi için vardı⁹⁶. Bu çerçevede özellikle Kurrâ'nın zâhirî yöntem ve bakış tarzının, Hâricîleri etki altına aldığı ve Hâricîler tarafından ayetlerin zâhirî kalıplarının önplana çıkarılmasında, dolaşısıyla Hâricî zihniyet ve inancının *selefleşme* sürecine girmesinde Kurrâ'nın belirleyici

92) Taberî, VI, 42; İbn Sa'd, IV, 255-256; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İst., 1994, s. 75-76.

93) Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, (Thk., M. Seyyid Kılânî), Beyrut, 1975, I, 115.

94) Wellhausen, 13-14; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, (Çev. Vecdi Akyüz), İz Yay., İst., 1990, s. 209; Nu'aymî, 16.

95) Taberî, VI, 37; İbn Hazm, I, 207-210; Dercîni, II, 201-204.

96) Wellhausen, 12, 22.

97) Bu çerçevede Hâricîler'in iman anlayışları ve şirk ve küfür kavramlarına bakışları ile ilgili olarak bkz., İbn Ömer el-Ezdî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire, Trz., I, 16-18; III, 17-18; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Thk., M. Muhyiddîn Abdulhamîd), Beyrut, 1995, I, 167-168; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Thk., İbrâhîm Ramadân), Beyrut, 1997, s. 78-79.

ci bir rol üstlendiği söylenebilir. Bu yüzden Kurrâ'nın Hâricîlerin dinî anlayış ve yorumları tarzında ciddi anlamda etkisi olduğu görülür⁹⁸.

e) Her iki kesimin bazı tarihsel olay ve olgulara bakış tarzı da hemen hemen aynı idi. Örnek olarak Hz. Osman'ın öldürülmesine yol açan olayları aynı bakış tarzı ve mantık silsilesi ile değerlendiriyorlardı. Zira hem Hâricîler hem de kurrâ'nın azımsanmayacak bir kesimine göre Hz. Osman, yapmış olduğu bir takım icraatlar neticesinde kitap ve sünnet çizgisinin dışına çıkmış, böylece meşruiyetini de kaybettiğinden haklı olarak öldürülmüştü⁹⁸. Onlar için aynı şeyi Hz. Ali ile ilgili olarak da söylemek mümkündü; zira devlet başkanı, hak ve adalet çizgisinin dışına çıktığı anda meşruiyetini kaybetmiş olduğundan azledilmeliydi.

f) Her iki kesimin karakter ve psikolojileri de, birbirlerine çok benzemektedir. Duygusal, heyecanlı ve cesaret sahibi kişiler olmalarının yanında, inançlarına aşırı derecede bağlıydılar. Savaşlarda da hep önde olup, kitleleri harekete geçirme özelliğine sahip olan heyecan dozu yüksek şeyler söylüyorlardı⁹⁹.

g) İdeallerine ulaşmak için şura ve seçim konusunu gündeme getirmişler, ideallerindeki topluma ancak seçimle ulaşabileceğini söylemişler ve bu bağlamda, halîfenin şahsiyetine büyük önem vermişlerdi¹⁰⁰.

h) Her iki kesimin nihai hedefinin yalnızca liderlik mücadelesi vermek olmadığı da anlaşılmaktadır. Zira başlarında bulunan yada onlara öncülük yapan kişilerin sürekli değiştiği görülmektedir. Tavırlarının asabiyet ya da kavim taraftarlık ve tutuculuğuna dayanan kısır rekabetten kaynaklanmadığı da ortaya çıkmaktadır. Zira özellikle Emevîler döneminde, önemli ölçüde Hâricîlerin köklerinin dayandığı görülen Temîm kabilesinin, biri iktidar yanlısı olmak üzere, diğeri de muhalefette olup Hâricîlerin saflarında mücadele vermek üzere farklı istikametlerde hareket eden grupları ortaya çıkardığı görülmüştür¹⁰¹.

i) Hem Hâricîler hem de Kurrâ'nın her iki kesimin de, ortaya çıktığı ve etkili oldukları yerler, önemli ölçüde aynı yerler olup bunlar da, Kûfe ile Basra idi¹⁰².

i) Ayrıca, Kurrâ'ya zâhitlik alameti olarak görülen giysileri giydikleri için "Ashâbü'l-Berânis (Başlıklı kolsuz cübbe giyenler)" denilirdi. Zira bu kıyafet, o dönemde dinî bir ruha işaret etmekte, dinî bir mesaj vermektedir¹⁰³. Benzer kıyafeti, Hâricîlerin de giydiği görülmektedir. Zira Hâricîlerin ilk reislerinden olan Zeyd b. Husayn et-Tâî ile pek çok Hâricî'nin bu kıyafeti giydikleri ve bu yüzden aynı lakapla anıldıkları söylenmektedir¹⁰⁴.

98) Taberî, V, 96-99; Belâzurî, V, 41; Ma'rûf, 30-31.

99) Taberî, VI, 26; Belâzurî, V, 40.

100) Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983, s. 54.

101) Muberrred, III, 251-254, 330-331; Şemmâhî, I, 57-58; Ammâr Tâlibî, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1978, I, 49.

102) Taberî, V, 85, 90; Belâzurî, V, 43.

103) Ma'rûf, 33-34.

104) Bkz., Ma'rûf, 56.

Sonuç

İleri derecede Kur'an okuma ve ezberlemeleriyle tanınan kurrâ' topluluklarının, ilk dönem İslam tarihi içinde oluşmuş ve zamanla farklı nitelikler kazanmış olan bir zümre olduğu görülmektedir. Müslüman toplumun "ana bünyesi"nden de kendilerine özgü farklılık ve hususiyetleriyle ayrıldıkları, fakat bu farklılığın sistemli ve net bir ayrılığa dönüşmediği anlaşılmaktadır.

İlk dönem İslam tarihinde ortaya çıkan siyasî ve sosyal olaylarda kurrâ' topluluklarının önemli bir rolü vardır. Kurrâ'nın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde özgün bir siyasî/dinî yapılanma içine girip olaylara karıştıkları görülmemişti, ancak daha sonra, özellikle Hz. Osman döneminde siyasî gelişmelerde önemli bir rol oynayıp süreç içinde olayları yönlendirmişlerdir. Bu dönemde Kûfe ve Basralı kurrâ'; halife Hz. Osman aleyhtarî olaylara karışmış ve halîfenin ölümüyle sonuçlanan olaylar zincirine ciddi anlamda katkıda bulunmuştu. Arkasından Hz. Ali döneminde ise, bir bütünlük içinde olmamalarına ve birbirinden tamamen farklı bakış açısı ve eğilimlere sahip olmalarına rağmen Cemel ve Siffin savaşlarında önemli etkileri olmuş ve Siffin savaşının sonlarına doğru ortaya çıkan tahkîm hadisesi ile birlikte içlerinden azımsanmayacak bir grup, Hâricîlere katılmıştı.

Hâricîler'le kurrâ' toplulukları arasında varolduğu gözlemlenen benzerliklerden dolayı aralarında göz ardı edilmesi mümkün olmayan bir ilişki bulunmaktadır. İfade ettiğimiz bu benzer eğilim ve özelliklerden dolayı, ilk Hâricîler gibi kurrâ' toplulukları da, İslam tarihinin ilk dönemlerinde toplumsal muhalefet içinde iyi bir yayılma zemini bulmuşlardı. Kurrâ'nın zâhirî yöntem ve bakış tarzının, Hâricîleri etki altına aldığı ve Hâricîler tarafından ayetlerin zâhirî kalıpları önplana çıkarılarak her şeyin zâhirine göre anlaşılmasında, dolayısıyla Hâricî zihniyet ve inanışının sefleleşme sürecine girmesinde kurrâ'nın belirleyici bir rol üstlendiği söylenebilir. Bu çerçevede kurrâ'nın Hâricîlerin dinî anlayış ve yorumlayış tarzlarında ciddi anlamda etkisi olduğu görülür. Ayrıca, her iki kesimin psikolojik, toplumsal ve kültürel yapıları birbirine böylesine yakın olduğuna göre, Hâricîler için kurrâ'nın çok uygun bir toplumsal beslenme sahası olarak kabul edilmesi yerinde olacaktır. Ne var ki, birbirleriyle pek çok ortak ve benzer yönleri bulunmakla birlikte, Hâricîler'in tek toplumsal beslenme kaynağının kurrâ' olmadığı ve onların yalnızca kurrâ'dan ibaret olmadıkları da unutulmamalıdır. Zira Kurrâ'nın bazı gruplarının daha Hz. Ali yaşarken onun saflarında Hâricîler'le mücadele ettiği de¹⁰⁵ göz ardı edilmemesi gereken tarihsel' bir vakıdır.

105) Muberrred, III, 187-189, 236-238; Ma'rûf, 34.